TANULMÁNY

Az agrár-közgazdaságtan és az átmenet: „Mit vártunk, mi történt és a tanulságok”

Közös IAAE-EAAE szeminárium[1]

Csáki Csaba

Kulcsszavak: agrárgazdasági szakma, agrár-gazdaságtani prioritások, KKE- és FÁK-országok, örökségek, fejlődési sajátosságok, feladatok.

Összefoglaló megállapítások, következtetések, javaslatok

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a szeminárium demonstrálta az agrárgazdasági szakma erősségét Európában, különösen Közép- és Kelet-Európában. Az előadások és viták nagyon hasznos következtetésekre és tanulságokra vezettek, mind a gazdaságpolitikusok, mind pedig az oktatói és kutatói közösségek számára.

Az agrár-gazdaságtani prioritások között hangot kapott a fejlett országok agrárgazdaságtani főáramlataihoz való igazodás; az empirikus elemzések, az elemzési eljárások, a gazdaságpolitikai elemzések és előrejelzések fontossága; a vidékfejlesztés jelentősége; az agrárökonómia oktatásának minőségjavítása; a doktorképzés korszerűsítése és a külföldi képzés felkarolása; az agrárgazdasági kutatások színvonalának emelése; az információcsere és a személyes, hagyományos kapcsolatok erősítése.

Megállapítást nyert továbbá, hogy a KKE- és a FÁK-országokban, a fejlett piacgazdaságú országokhoz képest, jóval nagyobb a foglalkoztatásból és a nemzeti jövedelemből való részesedés. Jelentősek ugyan a mezőgazdasági erőforrások, de alacsony a hatékonyság, és az átmenet miatt csökkentek a kibocsátások.

Az átalakulás, átmenet útjában és módjában lényeges eltérések tapasztalhatók a KKE- és FÁK-országok között. A Világbank elemzése négy csoportot különböztet meg: a reformokat teljesítők, a haladó reformerek, a mérsékelt reformerek és a lassú reformerek csoportját. Ezekben differenciáltan zajlik, zajlott a magántulajdon és a piaci viszonyok helyreállítása, a liberalizáció, a dereguláció.

Megállapítható, hogy a nagyszámú előrejelzések csak megközelítő pontosságúak voltak, s a folyamatokban igen bonyolult az intézményrendszer átalakítása, a földtulajdon rendezése, az egyéni gazdálkodás kibontakoztatása és a finanszírozás megoldása. Egyértelmű az EU-csatlakozás pozitív hatása az érintett országokban.

Fontos feladat a komparatív előnyök kihasználása, a hatékonyság, versenyképesség erősítése, a modernizálás, a különféle integrációk kibontakoztatása.

[1] 2007. szept. 6-8., Budapest, Corvinus Egyetem

Bevezetés

Több mint másfél évtized telt el a tervgazdaság rendszeréről való áttérés kezdete (az 1990-es évtized eleje) óta. Eme időszak alatt Közép- és Kelet-Európa (KKE) mezőgazdasági és vidéki területein mélyreható szerkezeti változások mentek végbe, nagy különbségekkel az átalakulás mértékében, valamint a versenyképes és magántulajdonon alapuló élelmiszer-gazdaság létrehozásának eredményességében. Az európai uniós tagsággal tíz közép- és kelet-európai országban az „átmenet" hagyományos értelemben befejeződött. A piacgazdaságra történő mezőgazdasági áttérés azonban távolról sem ment végbe Európa déli és keleti részén, különösen a FÁK-országokban.

Az *Agrárközgazdák Nemzetközi és Európai Szövetsége* (az IAAE és az EAAE) – együttműködve a *Budapesti Corvinus Egyetemmel* és számos más magyar intézménnyel – szemináriumot szervezett két konferencia között a mezőgazdasági átmenetről Közép- és Kelet-Európában, valamint Közép-Ázsiában. A szeminárium fő célja az agrárpolitika átalakulásbeli szerepének megvitatása és a következtetések levonása volt, a közép- és kelet-európai, valamint a volt Szovjetunió országaiban elért haladás és jelenlegi helyzet fényében.

Ezen túlmenően a szeminárium megvitatta az agrár-közgazdaságtannak mint tudománynak és szakmának a hozzájárulását a mezőgazdaság átalakulási folyamatához, a Nyugat és a Kelet részéről egyaránt. Külön célkitűzés volt prioritások és eszközök meghatározása az agrárgazdasági szakma erősítésére az átalakuló országokban, valamint a jövőt szolgáló kutatási és képzési prioritások kijelölése.

A szemináriumon 118 fő vett részt Európa, Észak-Amerika és Ázsia 26 országából. A szeminárium a két nemzetközi szövetség legnagyobb szakmai összejövetele volt 2007-ben. Több mint 110 beküldött kivonatot értékelt a Nemzetközi Program Bizottság. A tanácskozás két napján 8 előadás hangzott el a három plenáris ülésen, és 66 dolgozatot mutattak be 15 szekcióban, illetve nyolc témacsoportban. Ezenkívül 15 posztert is megvitattak, továbbá volt egy a szemináriumot megelőző workshop is, amelyen a *Világbanknak* a mezőgazdasági szabályozók régióbeli torzításairól szóló tanulmánya volt napirenden. Plenáris előadást tartott *Ulrich Koester, Johan Swinnen, Jerzy Wilkin, Zvi Lerman, Eugenia Serova,* valamint *Popp József* és *Udovecz Gábor*. *David Colman*, az IAAE elnöke világszintű értékelést adott az agrárgazdasági tudomány és szakma helyzetéről, *Csáki Csaba*, az IAAE korábbi elnöke pedig összegezte a szeminárium folyamán megvitatott főbb kérdéseket. A tanulmány az elhangzott zárógondolatokon alapul.

Közép- és Kelet-Európa mezőgazdasága az átalakulás másfél évtizede után[2]

Több mint tizenöt év telt el a szocialista rendszerről történő átmenet kezdete, az 1990-es évtized eleje óta. Ez alatt Közép- és Kelet-Európa, valamint Közép-Ázsia mélyreható szerkezeti változásokon ment át, nagy eltérésekkel a vidéki térségek átalakulásában. Visszatekintve azt láthatjuk, hogy azok az országok értek el nagyobb gazdasági teljesítményt, amelyek szocialista mezőgazdaságukat egyéni tulajdonú és piacgazdaságon alapuló rendszerré változtatták. Ezek az országok 2004-ben az Európai Unió tagjaivá váltak, maguk mögött hagyva az átalakulás klasszikus szakaszait. A másfél évtized alatt megtett fejlődést tekintve azonban világos, hogy az átalakulással kapcsolatos kezdeti várakozások az egész régió vonatkozásában túl optimistának bizonyultak, a mezőgazdaságban pedig az átalakulási folyamat sokkal komplexebb, mint ahogyan azt feltéte-

[2] Forrás: főként Csáki et al. (2006)

lezték. Széles körben felismerték például, hogy a jól működő intézmények fontosságát alábecsülték az átmenet kezdetén, vagy azt, hogy a növekvő szociális problémák és a fokozódó szegénység és egyenlőtlenség riasztó jelei az átalakulási folyamatnak egy új, nem várt dimenzióját eredményezték.

A mezőgazdaság és általánosabb értelemben a vidék fontosabb szerepet játszik a régió gazdaságában, mint a fejlettebb piacgazdaságú országokban. A városok mellett a népesség jelentős része vidéki területeken él. Európa és Közép-Ázsia 27 átalakuló országának összesen 412 millió polgárából 143 millió, azaz 35%-a vidéki térségben él. Hat országban különösen magas a vidéki népesség aránya, közel kétharmadát kitéve az Európa és Közép-Ázsia átalakuló országaiban élő teljes vidéki lakosságnak. Ezek a következők: Oroszország (a legnagyobb, 24%-os aránnyal), Ukrajna (11%), Üzbegisztán (11%), Lengyelország (9%), Románia (7%) és Kazahsztán (5%).[3] Több országban (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Kirgiz Köztársaság, Moldova, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán) a lakosság többsége vidéken él, különösen a legkevésbé fejlett közép-ázsiai országokban, így Tádzsikisztánban ez eléri a 72%-os arányt.

A mezőgazdaság részesedése a foglalkoztatásból és a nemzeti jövedelemből az átmeneti országokban jóval nagyobb a nyugati fejlett országok átlagánál. De nagyon lényeges országok közötti eltérések fordulnak elő a mezőgazdasági ágazat relatív nagyságában és fontosságában is. 2004-ben, amelyre a legfrissebb adatok rendelkezésre álltak (1. táblázat), a mezőgazdasági ágazat mintegy 14%-kal járult hozzá a GDP-hez az átmeneti régió egészében, de ez az arány eltérően alakult, Közép-Ázsiában 24%-ot, a kaukázusi országokban 18%-ot ért el, míg az EU új tagállamaiban csak 5%-ot.[4] Hasonlóképpen, a mezőgazdaságban alkalmazott munkaerő aránya átlagosan 22% volt, szóródva a 3-5%-os alsó határtól az EU néhány új tagállamában (Cseh Köztársaság, Észtország, Magyarország, Szlovák Köztársaság), 13%-kal néhány FÁK-országban (Oroszország és Moldova), 30-40%-ig a Kaukázusban és Közép-Ázsiában és 48%-ig Törökországban.[5]

1. táblázat

A mezőgazdaság részesedése a GDP-ből, 1990-2004

(M. e.: %)

	1990	1995	**2000**	**2004**
KKE és FÁK együtt	20,5	21,1	16,2	14,0
KKE összesen (Közép- és Kelet-Európa)	13,8	13,2	10,8	10,1
FÁK összesen (volt SZU a Baltikum nélkül)	27,2	29,0	21,5	18,0
EU új tagállamai (8)	11,3	7,1	5,1	4,9
EU-csatlakozásra váró országok (2)	20,5	17,5	13,5	12,5
Egyéb KKE-országok (5)	9,5	15,0	13,8	13,0
Európai FÁK (4)	25,8	18,0	16,5	12,3
Kaukázusi FÁK (3)	24,0	40,3	21,7	17,7
Közép-ázsiai FÁK (5)	31,8	28,8	26,4	24,0
OECD-tagállamok	3,0	2,5	2,4	2,2

Forrás: WDI (2006)

[3] Forrás: WDI (2002)
[4] Forrás: WDI (2006)
[5] Forrás: WDI (2002) és Prof. Zvi Lerman, hivatalos országstatisztikák alapján (http://departments.agri.huji.ac.il/economics/lerman-main.html)

2. táblázat

Részesedés a világ művelt területéből és népességéből (2003)

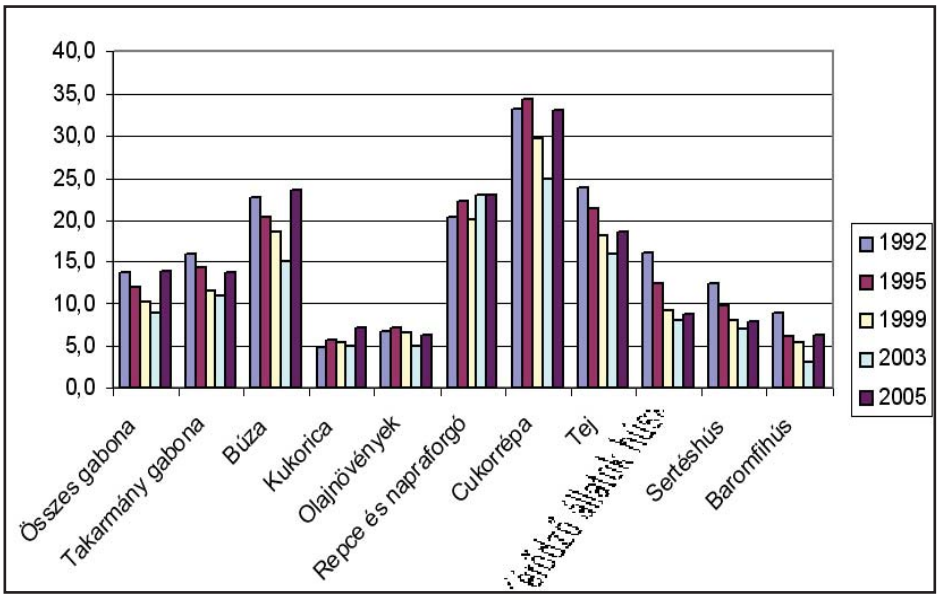
	Mezőgazdasági terület %-a	A világ népességének %-a
KKE és FÁK együtt	19,9	8,0
KKE össz.	3,4	2,1
FÁK össz.	15,0	4,2

Forrás: WDI (2004)

Az átmeneti régió szerepe jelentősnek tűnik a világ mezőgazdasági erőforrásaiból való részesedése alapján. Az európai és közép-ázsiai átmeneti (ECA) országok 13%-át teszik ki a világ mezőgazdasági területének és 20%-át adják a művelt területnek (2. táblázat). A régió hozzájárulása a világ kibocsátásához gyakorlatilag minden fontos termékből átlagosan 10% feletti, de a világ búza-, hús- és tejtermeléséhez való hozzájárulásuk megközelíti a 20%-ot. Az ECA-országok fontossága csökkent a világ mezőgazdasági termelésében az 1990-es évtized elején az átmenet következtében. 2007-ben azonban néhány növényi és állati termék visszanyerte az átmenet előtti pozícióját a világtermelésben (1. ábra).

1. ábra

A KKE+FÁK átmeneti országok részesedése a világtermelésből

Forrás: FAOSTAT (2006)

A 90-es évtizedben a régió agrárgazdaságát jelentős termeléscsökkenés jellemezte, a szocialista rendszer összeomlásának eredményeként. Az intézményrendszer szétesésének negatív hatása számos egyidejű változásból tevődött össze, beleértve a mezőgazdasági termelői támogatások és az élelmiszer-fogyasztói támogatások csökkentését, az árliberalizációt, a mérséklődő input-felhasználást és a gépállomány leromlását, a csökkenő jövedelmek miatti kisebb belföldi keresle-

tet, valamint a hagyományos exportpiacok összeomlása és a KGST-kereskedelem megszűnése miatti csökkent külpiaci keresletet. Ezen együttes események eredményeként a mezőgazdasági reformok bevezetése együtt járt a mezőgazdaság cserearányainak drámai romlásával[6], ami a mezőgazdasági kibocsátás nagyon jelentős mérséklődéséhez vezetett. A mezőgazdasági termelés helyreállása 2000-ben kezdődött el, melynek útjai azonban, akárcsak a megelőző csökkenésé, országonként erősen eltérőek.

Az átmenet országainak összességében a mezőgazdasági termelés csökkenése az 1990-es évtized elejétől a 2000. évig tartott (3. táblázat). Az ez utáni évekre főként a növekedés újraindulása volt jellemző, de számottevő évenkénti és régión belüli eltérésekkel. 2001 óta egyedül a Kaukázus és Közép-Ázsia régiója mutatott folyamatos növekedést a mezőgazdasági termelésben. Közép- és Kelet-Európában, valamint a FÁK országokban a 2004-es évben jelentős kibocsátás-bővülés következett be, az évtized többi évében azonban a növekedés szerény mértékű vagy negatív volt.

A gazdasági teljesítmény és a hatékonyság azonban jelentős javításra vár az említett országokban.

3. táblázat

A mezőgazdasági termelés növekedési üteme az átmeneti országokban

(M. e.: %)

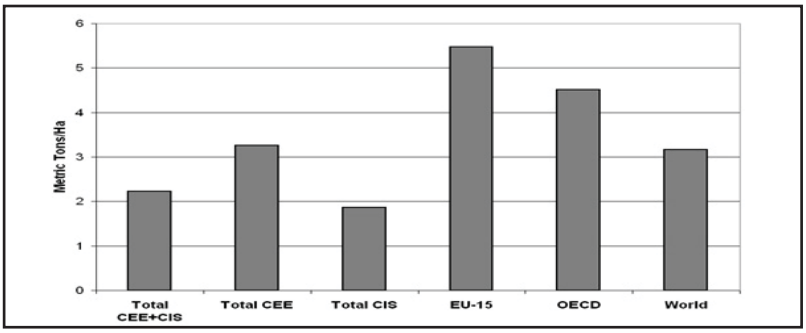
	EU új tagállamok	Csatlakozásra várók	Egyéb KKE	Európai FÁK	Kaukázus	Közép-Ázsia	Összesen
1992-1996	-2,8	-1,2	0,4	-4,7	-1,7	-4,6	-3,1
1997-1999	-1,4	1,7	1,3	-3,6	0,4	3,7	0,3
2000-2003	0,1	-2,5	-3,5	2,9	-0,5	3,2	0,7
2004	0,6	-3,9	8,9	-2,8	-5,0	-8,5	-4,5
2005	-0,6	3,9	-8,2	2,9	5,3	9,3	4,7

Forrás: FAOSTAT (20)

2. ábra

A gabonahozamok összehasonlítása a 2000-2005. évek átlagában

(M. e.: t/ha)

Forrás: FAOSTAT (2006)

[6] *Macours és Swinnen (2000)* becslése szerint a mezőgazdaság cserearányai 40-80%-kal romlottak az általuk vizsgált országokban.

A szakadék a globális mezőgazdasági fejlődés és a régió teljesítménye között változatlanul nagy, különösen az OECD-országok hatékonysága fényében, amit a gabonahozamok nemzetközi összehasonlítása is jelez (2. ábra). Ez a lemaradás különösen nagy a FÁK-országok vonatkozásában, de néhány közép- és kelet-európai országban is, ahol a hozamok jócskán a világátlag alatt helyezkednek el, az EU-15-ökénél pedig lényegesen alacsonyabbak. A közép- és kelet-európai országok mezőgazdasági termelékenysége növekedni kezdett az 1990-es évtized közepén és várhatóan tovább nő az EU-hoz való csatlakozásnak köszönhetően, mind a teljesítendő gazdasági feltételek révén, mind pedig a tőkéhez, technológiákhoz és know-how-hoz való könnyebb hozzájutás következtében. Ennek ellenére nincsen egyetértés abban, hogy a termelékenység növekedése milyen ütemben és mértékben várható.

A mezőgazdasági technológiák színvonala nem sokat javult és nem tekinthető megfelelőnek. Általában véve a cserearányok romlása és a mezőgazdasági termelői árak csökkenése az inputok felhasználásának drámai mérséklődéséhez vezetett. Az egész régió vonatkozásában a műtrágyafelhasználás csak mintegy 20%-át éri el a reform előtti szintnek. Növekvő irányzat csak az EU új tagállamaiban, valamint Ukrajna és Oroszország néhány nagy gazdaságában figyelhető meg. Nagy és növekvő különbség tapasztalható a FÁK és a közép- és kelet-európai országok között a mezőgazdasági gépellátásban is.

A régió egészét tekintve az agrárkereskedelem fokozatosan integrálódik a világ és Európa agrárkereskedelmébe. Ez a folyamat azonban nem mentes a problémáktól; az EU-n kívül a belső kereskedelmet gyakran torzítja a protekcionizmus és a gazdaságpolitika által támasztott nem vámjellegű kereskedelmi akadályok. A szóban forgó országok nagy többségében a liberális agrárkereskedelmi politika is segíti a régió országait az agrár-világpiacba való integrálódásban. Sok FÁK-ország tagja a WTO-nak vagy felvételük folyamatban van. Az EU-tagsággal és partnerséggel járó kötelezettségek sok közép- és kelet-európai, valamint európai FÁK-országban hatottak az utóbbi évek kereskedelempolitikájára is.

A reform folyamatának általános tanulságai

A hatékonyságban való lemaradás (inefficiency) az egyik legfontosabb kihívás a volt SZU és a KKE országai számára. A szocialista időszakban a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelést a központi kormányzati tervezés határozta meg, általában tekintet nélkül a hatékonyságra vagy a komparatív előnyökre. Az inputokkal való ellátás gyakran néhány monopolhelyzetű állami vállalat kezében összpontosult. Hasonlóképpen, kisszámú állami felvásárló cég erős monopszonikus hatalommal uralta az értékesítési csatornákat. A nagyméretű szövetkezetek a vázolt körülményeknek megfelelően működtek, melyek merőben eltértek a piaci alapú, magántulajdonú egyéni mezőgazdaságtól. Éppen ezért a magántulajdon, a piac helyreállítása és az életképes egyéni gazdálkodás megteremtése volt és (maradt) az átmeneti időszak egyik legnehezebb feladata.

A régió 1990-91-ben rátért a magántulajdonon alapuló piacgazdaságok megteremtésének útjára. Az agrárgazdasági szakma képviselői – Nyugatról és Keletről egyaránt – nagyon aktívan közreműködtek az átmenethez szükséges intézkedések tervezésében és bevezetéshez nyújtott tanácsokban és segítségben. A reformfolyamat legfontosabb alapelemei valamennyi országban a következők voltak:

- Az árak és a piacok liberalizálása, makroszinten piackonform feltételek megteremtése az agrárgazdaság számára.
- A föld privatizációja és az öröklött gazdasági szerkezet átalakítása.

· Az élelmiszeripar és kereskedelem monopóliumainak megszüntetése és privatizációja a mezőgazdasági termékek és a tőkejavak tekintetében.

· Jól működő vidéki bankrendszer létrehozása.

· A piacgazdasághoz szükséges intézményrendszer és államigazgatási rendszer megteremtése.

Ezeket illetően az egyes országok között csak kismérvű eltérések adódtak. Az átalakuláshoz nyújtott kezdeti tanácsok helytállóak voltak. De a megvalósítás útjában és a bevezetés módjában nagy különbségek jöttek létre az országok között. Az egyes országok által elért haladás a piaci alapú mezőgazdaság létrehozásában igencsak különböző volt. Egy világbanki elemzés az országok négy csoportját különböztette meg a régióban, 1-től 10-ig terjedő pontozási rendszer alapján, amely a haladás mértékét tükrözte a központi tervezésű rendszertől a teljes piacgazdaságig.[7]

A legmagasabb pontszámokat az EU nyolc új tagállama érte el, a 2004. évi csatlakozásukat megelőzően. Ezek az országok az átmenet minden nagyobb feladatát teljesítették a csatlakozás idejére. A 2006. évi elemzés szerint azok az országok, amelyek az *előrehaladott reformerek* csoportjába tartoznak (7,0 összes pontszám felett), továbbjutottak agrárpolitikájuk megreformálásában. Nem meglepő, hogy e csoport élén két olyan új EU-tagállam áll, mint Bulgária és Románia. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy – a Világbank mutatószámai szerint – felkészültségük elmarad az EU-8-ak csatlakozást megelőző szintjétől. Ebben a csoportban van Albánia, Örményország és a Kirgiz Köztársaság is, amelyek jelentős reformokat vezettek be a 90-es évtized vége felé, de azóta nem jutottak előbbre. Szerbiában és Montenegróban az előrehaladás figyelemreméltó, de ez nem meglepő, tekintettel eme országok történelmére.

A mérsékelt reformerek csoportja (összes pontszám 7,0-től 5,0-ig) kevésbé homogén a változások irányát tekintve. Bosznia-Hercegovina, az Orosz Föderáció, Ukrajna és Moldova mérhető haladást ért el 2005-ben a mezőgazdasági reformok terén. Azerbajdzsán és Örményország viszont jelentősen visszaesett, a reformfolyamat lelassulását jelezve ebben az évben. A *lassú reformerek* csoportja (összes pontszám 5,0 alatt) tartalmazza Tádzsikisztánt is, amely az utóbbi években jelentősen visszalépett a reform számos fontos területén. Belorusszia és Türkmenisztán alig változtatott agrárpolitikáján és kevéssé piacorientált reformokat hajt végre. Ugyanakkor Üzbegisztán mérhető haladást ért el a vidéki finanszírozás és intézmények megteremtésében.

Az országcsoportok egyenkénti vizsgálatával *néhány további következtetés* fogalmazható meg:

· Az EU-tagság lehetősége felgyorsította a reformokat a tagjelölt országokban, így Romániában, Bulgáriában és Horvátországban, amelyek némiképp lemaradtak az EU új tagországaitól. Az agrárpolitikai teendők a KKE-országokban az átmenet befejezésére, a vidék megnövekedett szociális problémáival való szembenézésre és az átalakuló KAP-hoz való alkalmazkodásra irányuló erőfeszítésekkel jellemezhetők. A versenyképesség növelését előmozdító feladatot gyakran akadályozzák a farmlobbi követelései, amelyek az agrárágazat azonnali védelmére és a mezőgazdasági népességnek nyújtandó jövedelemátcsoportosításra irányulnak.

· A FÁK országaiban a reformfolyamat általában sokkal lassúbb ütemben haladt előre, bár akadnak pozitív kivételek. A torzítások folytatódnak a termelésben, az ár-

[7] Forrás: Csáki et al. (2006)

képzésben és a „stratégiai" termékek marketingjében, és a legtöbb országban a tervgazdaság intézmény- és eszközrendszere még nem épült le teljesen. A mezőgazdasági reformokban csak mérsékelt haladást értek el a FÁK nagy országai (Oroszország, Ukrajna, Kazahsztán), bár újabban mérhető előrelépés történt. A FÁK néhány kisebb országa, mint Örményország, Azerbajdzsán és Grúzia, amelyekben gyorsított reformokra került sor a korábbi néhány évben, nem tett további lépéseket 2005-ben. A reformrangsor alján Üzbegisztán is elért némi haladást. Másfelől majdnem egy évtizeddel a reform kezdete után Türkmenisztán, Tádzsikisztán és Fehéroroszország megmaradt a tervgazdaság keretei között.

A csoportosításon túlmenően az eddigi átalakulási folyamat általános tapasztalatait is minősíthetjük, amelyeket a szemináriumi tanácskozás is megerősített. Általánosságban *a reform eredményei nem érték el a kezdeti várakozásokat*. Az a viszonylag gyors termelésnövekedés, ami a kínai reformokat jellemzi, nem következett be. Ennek oka egyrészt, hogy a gazdasági szerkezet átalakítása az eredetileg elképzeltnél jóval komplexebbnek bizonyult, másrészt a legtöbb országban a reform üteme legalábbis bizonytalan. Megállapíthatók a következők:

· A gazdasági szerkezet átalakítása nehéznek bizonyult. Ez főként annak tulajdonítható, hogy a gazdálkodás alapját jelentő magángazdaságokat csak részben sikerült létrehozni. A FÁK államaiban az örökölt nagyüzemi birtokszerkezet nagyrészt túlélte a változásokat.

· A piacok akadálytalan működéséhez szükséges jogi és intézményi keret bevezetése nagyon komplex és politikailag nehéz feladatnak bizonyult. Valószínűleg még mindig ez jelenti az egyik legnagyobb akadályt az ágazat növekedésében. Széles körben felismerték, hogy a jól működő intézmények fontosságát alábecsülték az átalakulás elején. Az elkövetkező években az intézmények reformja határozza meg a mezőgazdasági fejlődés fenntarthatóságát az ECA régióban. Azonban e probléma kihatásai jócskán túlnyúlnak a mezőgazdasági ágazat átalakításán.

· A földpiaccal kapcsolatos számos kérdés megoldatlan maradt, különösen a FÁK-országokban, és ez hozzájárul az agrárstruktúra (csiga)lassú változási folyamatához.

· Legnagyobb haladást – meglepően – az árak és piacok liberalizálásában érték el, míg lényeges elmaradás mutatkozik a mezőgazdaság finanszírozási problémáiban, az élelmiszeripar és a termelőeszközellátás liberalizálásában, valamint az intézmények megreformálásában.

· Mindegyik országban az agrárreformok folyamatát erőteljesen befolyásolta a napi politika. Nagyon gyakran még mindig a politika határozza meg a reformok ütemét és körét, a gazdasági észszerűség rovására. Általában hiányzik a gondosan mérlegelt hosszú távú stratégia és a lehetséges megoldások gazdasági következményeinek objektív és reális értékelése. Ennek eredményeként az átmenet folyamatának rövid távú gazdasági költségei a szükségesnél nagyobbak, még a legfejlettebb országokban is. Általában a legnagyobb haladást azok az országok könyvelhették el, amelyek a fokozatosság helyett a radikális és gyors reformokat választották, a rövid távú alkalmazkodási nehézségek ellenére. A fokozatos megoldásokhoz való vonzódás a legtöbb esetben inkább akarathiánynak tűnt, különösen a FÁK-országok esetében.

· Az agrárágazat és a vidék gazdaságának átalakítási üteme elmaradt a nemzetgazdaságétól. Ahogy a nyugati országokban is, a farmlobbi gyakran sikerrel akadályozta a versenyképesség növelését célzó intézkedéseket, nyomást gyakorolva az agrárágazat azonnali védelme és a gaz-

dálkodóknak nyújtandó jövedelem-átcsoportosítások érdekében.

Az *átalakulásban elöl haladó országok tapasztalataiból* az alábbi tanulságok állapíthatók meg:

· Az általános gazdasági fellendülés segíti a kormányokat a mezőgazdasági reformok vállalásában. A mezőgazdasági ágazat átalakításában azok az országok érték el a legnagyobb előrelépést, amelyekben a nemzetgazdaság általános fejlődése is elkezdődött.

· A vidék gazdasági fejlesztése kulcsfontosságú a mezőgazdaság felépülésében. A reformokban élenjáró országok nagy többségében a vidéki gazdaság fellendülése tette lehetővé a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának lényeges csökkentését, valamint a mezőgazdaság hatékonyságának és versenyképességének javítását is.

· A reformfolyamat eredményességének fontos tényezője a reformok következetes bevezetése és a párhuzamos lépések együttes alkalmazása a reformokkal érintett területeken.

· A nemzetgazdasági reformokban elért haladás mértéke erősen hatott a mezőgazdasági átmenetre, a reformfolyamat stabilitásának javulása révén, a tőkéhez, technológiákhoz és know-how-hoz való könnyebb hozzájutás, valamint az egyéni kezdeményezés és vállalkozói környezet ösztönzése révén.

Az átmenet és a jelenlegi helyzet kritikus kérdései

A szemináriumon tartott előadások megerősítették, hogy számos, az egész régióra jellemző közös kérdés található, bár továbbra is lényegesek a különbségek a reformok előrehaladásában és a mezőgazdasági ágazat helyzetében.

a) A piaci és kereskedelmi politikák liberalizálása jóval nagyobb mértékben történt meg a KKE-országokban, mint a FÁK államaiban.

A legtöbb KKE-országban létrejött a piacgazdaságokra jellemző makrogazdasági környezet. Az ár- és szabályozórendszer többé-kevésbé nyitott a világpiaci hatásokra. Az agrárpolitika fejleményeit teljesen az EU-tagság, illetve a csatlakozás folyamata határozza meg. A FÁK-országok többségében az állami beavatkozás az árképzésbe és a kereskedelmi politikába sokkal közvetlenebb. Megjegyzendő, hogy a legtöbb FÁK-országban a mezőgazdaságot még most is nettó-adóztatják és komoly veszteségeket szenved a jelenlegi árpolitika és kereskedelmi korlátozások (különösen az export felügyelete és adóztatása) miatt, ami akadályozza a versenyt a világpiacon. Ez annak ellenére így van, hogy a mezőgazdaság támogatását gyakran hangoztatják. Úgy tűnik, hogy a kormányok azt akarják, hogy a városi lakosság olcsó élelmiszerrel való ellátásának terhét továbbra is a mezőgazdaság viselje. Oroszországban viszont jelentős haladást értek el a liberálisabb agrárpolitika felé történő elmozdulásban. Ezzel szemben Ukrajnában az országos és területi hatóságok beavatkozása a mezőgazdasági ágazat működésébe fokozódott, ami nem szerencsés.

b) Az EU-csatlakozás óriási hatást gyakorolt az új tagállamok agrárszektorára. A hatások előrejelzése nem volt teljesen pontos.

Az EU agrárpolitikája és a világ egyik legnagyobb mezőgazdasági közös piacának földrajzi közelsége folyamatosan hatást gyakorol a régió valamennyi országának agrár- és kereskedelmi politikájára. Nyilvánvalóan a legnagyobb mérvű EU-befolyás azokban az országokban figyelhető meg, amelyek nemrég váltak taggá vagy folyamatban van a csatlakozásuk. A KKE-országok első nagyobb csoportjának taggá válása előtt több prognózis készült a bővítés mezőgazdasági hatásairól, ami sok szeminárium és vita témája volt. Ezek az elő-

rejelzések nem voltak teljesen pontosak. Számos előadásban vitatták az új belépők tagságának első tapasztalatait. Egészében véve mind az EU-15-ök, mind az új tagállamok fogyasztói és mezőgazdasági termelői részesültek a bővítés előnyeiből. Azonban nem sikerült kellően előrelátni a kibővült piacok és az erősebb verseny árakra és kínálatra gyakorolt nagymérvű hatásait. A KAP bevezetése növelte a gazdálkodók jövedelmét és a gazdálkodás jövedelmezőségét az új tagállamok mindegyikében. Az egyes országokra gyakorolt hatások azonban egyrészt a tagságra való felkészültségtől, másrészt a csatlakozás előtti agrárpolitikáktól is függtek. A csatlakozás utáni előrehaladás kevésbé volt kielégítő azokban az országokban, amelyek a csatlakozás előtti időszakban az ár- és jövedelemtámogatásokra összpontosítottak ahelyett, hogy az agrárszektor szerkezeti hatékonyságának és versenyképességének javítását célozták volna annak érdekében, hogy teljesebb mértékben kihasználhassák az EU-piachoz való hozzáférés előnyeit.

c) A termőföld privatizációja és vele összefüggésben a mezőgazdasági nagyüzemek újjászervezése a legtöbb közép-európai országban csaknem befejeződött. Ez azonban még hátralevő feladat gyakorlatilag minden FÁK-országban. Jelenleg a privatizáción túlmenő kérdések állnak a figyelem középpontjában.

A szemináriumon több tanulmányban vitatták a földtulajdonlás reformjának és privatizációjának eredményeit és tanulságait. A KKE-országokban a termőföldek bizonyos kárpótlási formákon alapuló privatizációja nagyrészt befejezéséhez közeledik. A kis- és nagyüzemek országonként változó arányú együttese jellemzi az új birtokszerkezetet. Majdnem az összes mezőgazdasági terület privatizálásra került, és jelentős részét egyéni gazdaságok használják. A nagyüzemi gazdálkodás is jelentős változásokon ment át, privát tulajdonba került és alkalmazkodott a piaci viszonyokhoz. Néhány országban a föld tulajdonviszonyainak jogi szabályozása még nem fejeződött be, és a földnyilvántartás és földpiac megteremtése még a további reformok prioritásai közé tartozik. Néhány országban pedig éles vita folyik a társaságok és a külföldiek földtulajdonlásáról.

Bár a földtulajdon a FÁK kulcsországaiban (Oroszország, Ukrajna) formálisan privát kézbe ment át, a nagyüzemek mégis érintetlenek maradtak. Növekvő számban jöttek létre társasági formában, bérelt (lízingelt) földön működő nagyüzemek, különösen Oroszországban és Ukrajnában. Ezekben az egyéni gazdálkodás szerepe aránylag kicsi maradt, nem utolsósorban a fejletlen piaci viszonyok visszatartó hatásaként. A politikai légkör gyakran nyíltan diszkriminálja az egyéni gazdaságokat. A földreformok nagyfokú politikai és gazdasági érzékenysége miatt radikális változások a volt Szovjetuniónak csak nagyon kevés országában mentek végbe. Örményországban, Grúziában és a Kirgiz Köztársaságban az egyéni gazdálkodás dominál jelenleg, míg Üzbegisztánban és Tádzsikisztánban a mezőgazdasági földek magántulajdonát még mindig tiltja az alkotmány és a jelenlegi bérleti rendszerek további bizonytalanságot jelentenek.

d) Bár a régió mezőgazdaságának hatalmas potenciális komparatív előnye van sok területen, a lehetőségek kihasználásának gátat szab az agrárszektor korlátozott versenyképessége.

A régió jelentős mezőgazdasági termelési potenciállal rendelkezik, ami kihasználatlan. Számottevő haladás figyelhető meg az EU néhány új tagállamában, amelyek képesek voltak növelni termelésüket és kivitelüket egyaránt, míg a FÁK-országokban a mezőgazdasági termelés helyreállása még várat magára. Számos akadály korlátozza a gazdaságok versenyképességét a régióban, amelyeket a szeminárium szintén megvitatott. A KKE-országokban az elaprózott földtulajdon és a hathatós

farm-konszolidáció hiánya a földtulajdon és földpiac korlátozásaival együtt komoly akadályokat jelent. Sok ország szenved a „kisüzem-nagyüzem" problémától. Sem a családi gazdaságok perspektívája, sem a nagyüzemi szervezetek jövője nem világos. A FÁK országaiban a fontos közjavak, a hitelezés és a tőke korlátai, valamint az átlátható támogatási politika hiánya képezi a szűk keresztmetszeteket.

e) Az élelmiszeripar és a termelőeszköz-ellátás privatizációja és modernizálása a legtöbb országban előrehaladt, néhány FÁK-ország kivételével.

Az új EU-tagállamokban az agrárágazatok gazdasági környezetének privatizálása már a 90-es évtizedben végbement, a privatizáció általános elveit érvényesítve. Bizonyos késedelem mutatkozik Romániában, Bulgáriában és a volt Jugoszlávia országaiban. Több új EU-tagországban jelentős külföldi tőke (FDI) áramlott be az élelmiszer-feldolgozás korszerűsítésére. Az összes külföldi tőkebefektetéseknek az agribizniszre jutó hányada átlagosan 15% körüli, melyek nagy többsége az agráriparokba és nem a mezőgazdaságba került. A beruházásokat vonzották a viszonylag olcsó munkaerőköltségek, az EU-piacba való integráció, de a liberalizáció és a piacgazdaságra történő átmenet mértéke is. A feldolgozóipar privatizációjával együtt járt a vertikális integráció jelentős fokozódása is. Ez a folyamat, amely gyakran a külföldi befektetések hatásainak eredményeként jelentkezett, különböző formákat öltött és magával hozta a gazdaságok tőkéhez, inputokhoz és technológiákhoz való könnyebb hozzáférését. Az agribiznisz vállalatai, hogy biztosítsák a kiváló minőségű nyersanyagok folyamatos beszállítását, jó néhány szervezési módot vezettek be azért, hogy több termelésre és jobb értékesítésre ösztönözzék a gazdálkodókat, és hogy felülkerekedjenek azokon a nehézségeken, amelyek a gazdasági tevékenységet hátráltatták az átmenet kezdete óta. A külföldi cégek vezető szerepet játszottak e szervezési módok kifejlesztésében.

A FÁK-országok többségében egy kevésbé hatékony megoldást fogadtak el az élelmiszeripar és az input-szállítók privatizálására. A privatizációban, más gazdasági ágaktól eltérően, elsőséget adtak a mezőgazdasági termelőknek, többségi tulajdonba juttatva őket eme ágazatokban, különleges feltételekkel vagy teljesen ingyenesen. A várakozásokkal ellentétben e megoldás eredményeként nem születtek tőkével jól ellátott tulajdonosok és a mezőgazdasági termelők számára kedvezőbb körülmények. Valójában az élelmiszeripar technológiai leromlása felgyorsult, és a bonyolult tulajdonosi szerkezet miatt különösen megnehezült a külföldi tőke bevonása. Az utóbbi néhány évben azonban a feldolgozóipar privatizációjában és demonopolizálásában megtett haladás az élelmiszeripar átstrukturálását és nagyobb hatékonyságát eredményezte. A tulajdoni szerkezet átalakításából származó gazdasági kilábalás különösen Oroszországban és Ukrajnában figyelhető meg.

f) Az élelmiszer- és mezőgazdasági piacok gyors átalakulása és az élelmiszer-kereskedelem nagyfokú átrendeződése megy végbe.

Az utóbbi évtized nagy változásokat hozott a régióban a mezőgazdasági termelők piacain, s úgynevezett „kereskedelmi forradalom" zajlik a legtöbb országban. A termékek mozgását a mezőgazdasági tábláktól a fogyasztókig vertikálisan integrálják. A rendszerek a termékpályák minden elemét ellenőrzik. A gazdaságok egy része, különösen a kicsik, jelentős nehézségekkel kapcsolódnak az újonnan létesülő áruházláncokhoz, hogy részesei lehessenek az átalakult piacoknak. Az EU-bővítés eredményeként, az élelmiszeripar fokozottabb regionális specializációja és a kereskedelem regionális felvásárlási rendszere jött létre. Ezekhez az új körülményekhez való alkalmazkodás együttműködést és közös cse-

lekvést igényel az értékesítésben a farmerek részéről, és támogató, segítő politikát az igazgatás oldaláról. A szeminárium előadásai több példával szolgáltak a régióban létrejövő értékláncokról, és a gazdálkodók eredményes marketing-együttműködéséről az átalakult piacokon.

g) A mezőgazdasági finanszírozás elmaradottsága továbbra is az egyik legkomolyabb korlátja a mezőgazdasági növekedésnek.

Ez még mindig nagy problémát jelent mind a KKE, mind a FÁK országaiban. A KKE-országokban ugyan a mezőgazdaság finanszírozása 1994 óta számottevően javult, de még mindig elég gyenge. Az új privát finanszírozó intézmények menedzserképzésre szorulnak, pénzügyileg sebezhetők. Az utóbbi években azonban a bankszektor jelentős része külföldi tulajdonba került, ami a hatékonyság és jövedelmezőség javulását eredményezte. A mezőgazdaságra orientált vidéki bankhálózat kiépítése is előrehaladt, ami a mezőgazdasági hitelszövetkezetek és a vidékre szakosodott pénzintézetek létrehozását és egyre aktívabb működésüket eredményezte.

A FÁK-országok többségében a vidéki pénzügyi rendszer még nem teljesen alkalmazkodott a fejlett országokhoz hasonló piaci alapú privatizált mezőgazdaság szükségleteihez. A létesülő magánbankok azonban növekvő összegű pénzellátást nyújtanak a mezőgazdaságinak. A mezőgazdasági hitelszövetkezeti rendszer kezdetei azokban az országokban tűntek fel, amelyek élen jártak a mezőgazdaság átalakításában, nevezetesen Örményországban, Grúziában és újabban Moldovában is, és növekszik az élelmiszeripar által nyújtott kölcsönök jelentősége is.

h) Az intézményi reformok lassabban haladtak előre, mint bármely más reform a régióban.

Az intézményi reformok a KKE-országokban 1995 óta gyorsultak fel, az EU-csatlakozás kihívásai által ösztönözve, de a kézzelfogható fejlemények ellenére a mezőgazdaság intézményrendszere további átalakítást igényel. A közös piacba való hatékony integrálódás képességére és az EU Közös Piaci Szervezetek (rendtartások) működésére irányuló reformok maradnak a legsürgetőbb prioritások. A közigazgatásban a technika és a humán tőke fejlesztése mellett további minőségi fejlesztés szükséges a piacorientált mezőgazdaság intézményrendszerének gyakorlatilag minden területén, beleértve a szaktanácsadást, képzést és kutatást.

Több FÁK-országban a korábbi központi tervezésű gazdaság megreformált rendszere működik tovább és akadályozza a mezőgazdaság átalakítását. Más FÁK-országokban az állam az általános gazdasági recesszió és összeomlás miatt képtelen volt betölteni a piacgazdaság fejlesztéséhez szükséges kulcsszerepet. Ennek eredményeként alapvető zavarok keletkeztek az intézményrendszer működésében, beleértve a törvények kidolgozását, az adók behajtását és a makrogazdasági stabilitás alapfeltételeinek megteremtését. Az alulfizetett és nem motivált köztisztviselők gyakran korrupcióval törekedtek jövedelmük kiegészítésére. Az oktatási és kutatási központok komoly pénzügyi problémákkal küszködnek. Néhány országban kevés vagy semmilyen pénzügyi támogatást nem kapnak a kormányzati költségvetésből. Mégis a régió intézményeinek általános stabilitása, elszámoltathatósága és hatékonysága javulni látszik, egyes országokban pedig jelentős mértékű előrelépés figyelhető meg.

A régió agrár-közgazdaságtana

A szeminárium lehetőséget adott az agrárgazdasági szakma helyzetének, valamint a kutatás és oktatás fejlődésének megítélésére a régióban. A régió szerzőinek előadásai példázták a szakterület jelenlegi változásainak eredményeit. Az ag-

rárgazdasági kutatások egyre inkább empirikussá válnak, egészében véve azonban még mindig túlnyomórészt leíró jellegűek és provinciális (helyi) érvényűek. Az elemzés kvantitatív módszereit többször és hathatósabban használják fel. A régió kutatói gyakrabban végeznek kérdőíves felméréseket, és bonyolult statisztikai elemzési módszereket is alkalmaznak. Megfigyelhetők az általános- és az erőforrás-közgazdaságtannal való integrálódás és a fokozódó multidiszciplinaritás első jelei is. A vidékfejlesztés problémái a közép-európai kutatások hagyományos témái, a FÁK-államokban azonban új kutatási területet képeznek. A legtöbb országban az agrárközgazdászok folyamatosan végeznek a gazdaságpolitika számára elemzéseket és előrejelzéseket.

A régió agrár-közgazdaságtana az OECD-országok főáramlatához való felzárkózásnak csupán a korai szakaszában tart. A KKE-országok agrárközgazdászainak fiatal generációja vezeti e változásokat és tűnik fel a nemzetközi konferenciákon, valamint a külföldi projektekben. Sajnos, a régió szerzőinek nevével mégis ritkán találkozunk a főbb nemzetközi folyóiratokban és a fontos nemzetközi találkozók programjaiban. Viszont nagyobb számú résztvevő szerepel a régióból a nyugat-európai agrár-közgazdasági PhD programokban, bár csak kevesen találhatók az USA egyetemein. Az EU-bővítés új lehetőségeket nyitott meg a közös projektekre és a képzés különböző formáira az EU-15-ök országaiban. Az IAMO Halle-ban (Németország) nagy szerepet játszik a régió szakmabeli változásaiban, kutatásokat végezve a régió problémáiról, a KKE-országok tudósainak részvételével és jelentős számú, az átmenet országaiból származó PhD hallgató képzésével.

A régió jövőjére vonatkozó agrár-közgazdaságtani prioritások a következők:

- További integrálódás a fejlett országokbeli agrár-közgazdaságtan főáramához.
- Nagyobb hangsúly az empirikus elemzésen és elemzési eljárások használatán, valamint a gazdaságpolitikai elemzés és előrejelzés fejlett módszerein.
- Nyitás a vidékfejlesztés problémái és a multidiszciplinaritás felé.
- Minőségi javulás az agrárökonómiai tárgyak oktatásában, beleértve a tantervek, tananyagok reformját.
- A helyi PhD programok további korszerűsítése és a külföldi doktorképzés lehetővé tétele a fiatal nemzedék legjobbjainak.
- A minőségi követelmények erősítése és ellenőrzése az agrárökonómiai kutatásokban.
- A hagyományos kapcsolatok bővítése a régió agrárközgazdászai között, beleértve az információk cseréjét.